

СТВОРЕННЯ РОСІЙСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ РАЙОНІВ УСРР

Практика останніх десятиліть демонструє велику вагу національного питання в суспільному житті України. Особливо популярним воно стає, як правило, перед виборами. При цьому йдеться насамперед про забезпечення прав російськомовного населення. В чомусь схожі проблеми виникали під час здійснення політики коренізації в 1920 — на поч. 1930-х рр. Вивчення сутності тогочасних проблем та досвіду їх вирішення може сприяти зменшенню кількості різного роду політичних спекуляцій та реальному порозумінню сьогодні. Одним із методів розв'язання «російського питання» у той час стало створення так званих російських національних районів, де офіційною мовою діловодства визнавалася російська. Актуальність проблеми лише посилюється її недостатньою дослідженістю.

Українська історіографія нараховує чимало праць, в яких розглядається історія національних меншин у міжвоєнний період. Незважаючи на це, обставини функціонування російських національних районів до цього часу є недостатньо дослідженими. Сучасний стан історіографії національного адміністративно-територіального будівництва влучно охарактеризувала Лариса Якубова: «Історія створення та діяльності національних рад і районів залишає багато нез'ясованих питань. Зокрема, все ще не простежена історія формування кожного окремого району, часові й просторові межі їхнього функціонування, зміна назв та адміністративного підпорядкування. Лише в загальних рисах визначені причини виникнення ідеї створення національних адміністративно-територіальних одиниць, як такої, та окремих національних районів»¹. Щоправда, існує ряд загальних досліджень Людмили Гуцало, у яких, поряд з іншими національними районами, звертається увага і на російські². Національним російським районам присвячена також окрема стаття, написана О. Калакурою та Л. Гуцало³. Детально розглянула становище росіян у Донбасі в міжвоєнний період, зокрема, й історію створення та функціонування розташованих там російських національних районів, Наталія Малярчук⁴. Попри безперечні досягнення вітчизняних істориків у висвітленні етнонаціональної історії УСРР, слід зазначити, що історія створення російських національних районів в межах усієї УСРР потребує подальшого вивчення.

При проведенні даного дослідження нами була опрацьована низка джерел. Перш за все — радянське законодавство, яке визначало основні засади здійснюваної в цей період політики коренізації (українізації), адміністративно-територіальних реформ та національного адміністративно-територіального будівництва в УСРР (постанови Всеукраїнських з'їздів рад, сесій ВУЦВК та РНК УСРР). Найважливіші з цієї групи документів опубліковані в тематичних збірках

документів⁵, їх оригінали зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади (далі — ЦДАВО) України. Важливим для розуміння причин і обставин створення російських національно-адміністративних одиниць є стенографічний звіт Першої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин (січень 1927 р.). Про механізм утворення національних одиниць дають уявлення інструктивно-директивні матеріали комісій, які безпосередньо керували цим процесом, — Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) та Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК) при ВУЦВК (ЦДАВО, ф. 1, ф. 413). Серед залучених статистичних матеріалів вагоме місце посідає видання «Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року. Національний склад, рідна мова та письменність населення», а також статистично-аналітичні видання, підготовлені співробітниками НКВС, секції районування Держплану УСРР, ЦКНМ та ЦСУ⁶.

У пропонованій статті аналізується процес створення російських національних районів. Щоб краще з'ясувати питання, вважаємо доречним висвітлити основні віхи національної політики Кремля до початку офіційної «коренізації». Це необхідно для того, щоб продемонструвати здатність більшовиків до трансформування своєї політики у національному питанні. Одним із результатів цієї здатності й стало утворення на території УСРР російських національних районів.

Партія більшовиків від початку Російської революції взяла на озброєння гасла про право націй на самовизначення та знищення національного гноблення, що допомогло їй здобути симпатії неросійських народів та опанувати окраїни колишньої Російської імперії. Однак, втілення гасел у життя залежало від політичної ситуації і (або) практичної доцільності. В 1919 р., коли більшовицьким керманічам комунізм здавався близькою і легко досяжною перспективою, у їх статтях та промовах панували думки про неминуче і близьке «злиття націй». Відповідно не бачилося потреби вживати заходів для створення сприятливих умов для розвитку пригноблених раніше націй.

На практиці це сприяло поширенню русифікаторських настроїв серед компартійних діячів на місцях, за якими українська, а слідом за нею і всі інші неросійські мови (а не лише національно-визвольні рухи!) на території України розглядалися як буржуазні. Пізніше таку відверту русифікацію більшовицька влада публічно визнала помилковою, але сам факт її наявності спочатку не заперечувала. Микола Скрипник, характеризуючи ситуацію в 1919 р., зауважував на списку «щось із 200 розпоряджень цього року з боку різних спеців, радбурів і псевдокмуністів про заборону вживання української мови»⁷.

Під час масових антибільшовицьких повстань національний чинник став одним з найбільш важливих у згуртуванні антибільшовицьких сил. В Кремлі були зроблені відповідні висновки і вже у грудні 1919 р. у резолюції VIII партконференції РКП(б) було визнано за необхідне виголосити гасло про необхідність сприяти розвитку української культури. Зокрема, в резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні» відзначалося: «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалися цариз-

мом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови та культури... Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас»⁸.

Згодом відверте нехтування національними мовами офіційно засуджувалося, проте вагомих кроків, спрямованих на подолання національної нерівноправності, було обмаль. Відколи першочерговим завданням постала відбудова країни, в Кремлі зрозуміли, що з таким багажем (реальна нерівноправність російської та мов інших національностей, відсутність достатньої кількості культурно-освітніх установ, які провадили б свою роботу неросійською мовою, німецький склад радянських та партійних осередків) неможливо не тільки впевнено думати про збереження влади, а й планувати довгострокові соціально-економічні проекти.

Одним із основних засобів вирішення цієї проблеми мала стати запроваджена XII з'їздом РКП(б) політика коренізації. Практика її здійснення продемонструвала, що найважливішою ознакою її успішності вважалася дерусифікація неросійського населення та висунення на керівні посади представників національних меншин.

З огляду на суть політики коренізації, вона не могла не відбитися на становищі росіян та російської мови в Україні. Однак це сталося не відразу. Незважаючи на те, що в ключовому директивному документі — постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» — росіяни були названі «національною меншістю»⁹ та робився наголос на потребі вивчення української мови, про пониження статусу мови російської не йшлося. Зокрема, у цій постанові залишалася «й на майбутнє обов'язковість для службовців знання російської мови», яка (мова) своєю чергою визнавалася «засобом прилучення української культури до високорозвиненої, що має світове значення — російської культури»¹⁰. До населення республіки загалом влада повинна була звертатися двома «найпоширенішими на Україні» мовами — російською та українською. Названі та ряд інших пунктів документу засвідчували, що російська мова не втрачала своїх прав і привілеїв.

Водночас постанова надавала певні гарантії національним меншостям. Зокрема, зазначалося, що в адміністративно-територіальних одиницях, де та чи інша національна меншість перевищувала своїм числом половину всього населення, «органи влади користуються мовою більшості населення»¹¹. Згодом це стало основною ознакою, за якою «національний» район чи сільрада відрізнялися від звичайних. Що ж до неросійських національних районів, то на першому етапі коренізації передусім йшлося не стільки про наявне діловодство мовою національної меншості, скільки про право на використання такої мови. Зробивши відступ, зауважимо, що тут і надалі «національними» будуть

називатися саме ті райони, радянська і партійна робота в яких могла вестися або велася мовою титульної для цієї адмінідиниці національності. Усі інші, тобто «звичайні» райони, були українськими. Діловодство навіть в українських районах на той час велося переважно російською мовою. До того ж у пункті 11 відзначалося: «Районові органи влади зносяться з вищими органами влади переважно одною з двох найпоширеніших мов»¹².

Відзначимо важливу деталь, яка характеризує напрямок національної роботи в перший період запровадження політики коренізації: навіть не в усіх школах було обов'язковим вивчення української мови. Так, зокрема, у постанові, яка, за задумом, мала сприяти українізації культурно-освітньої галузі, у тій її частині, яка стосувалася національних меншостей, зауважувалося: «В усіх шкільно-виховальних і культурно-освітніх установах неукраїнської мови (російських, єврейських, німецьких, польських, болгарських і інших), де мовою викладання мусить бути рідна мова учнів, ввести з наступного шкільного року як обов'язковий предмет навчання українську або російську мову, за вибором даної національної меншости»¹³. Тобто вивчення української мови в неукраїнських і неросійських культурно-освітніх установах було необов'язкове — замість неї можна було обрати російську.

Згодом партійне керівництво усвідомило, що така «рівність» не може сприяти успіху українізації. При фактичній необов'язковості вивчення і вживання української мови державними службовцями вона так і залишилася б на узбіччі державного будівництва. Тому було здійснено ряд заходів, які сприяли поглибленню українізації, що, своєю чергою, автоматично загостило «російське питання».

Паралельно формувалася політика щодо інших національних меншин, основні принципи якої пізніше стали застосовувати і до росіян. За згаданим вище положенням з постанови ВУЦВК від 1 серпня 1923 р. статус національних адміністративних одиниць могли отримати ті, етнічний склад яких давав підстави (більше половини населення складала національна меншість) вести діловодство неукраїнською і неросійською мовами¹⁴. Однак цей статус потрібно було ще формалізувати.

За підрахунками українських статистиків, станом на 1 січня 1924 р. в УСРР налічувалося 40 422 населених пункти. Українці становили більшість в 36 569 (90,1% усіх поселень), росіяни — в 1769 (4,5%)¹⁵. Ці дані були обраховані ще до зміни території УСРР, за якою її частина, і зокрема, єдина округа, в якій росіяни становили більшість, — Шахтинська — перейшла до складу РСФРР. Натомість за даними заступника наркома внутрішніх справ М.Черлунчакевича (до 1924 р. відділ нацменшин перебував у підпорядкуванні НКВС), який наводив дані у кордонах УСРР станом на 1 березня 1925 р., всього в УСРР нараховувалося 758 населених пунктів, де більшість становили росіяни¹⁶. Якщо взяти до уваги дані не лише по населених пунктах з переважно російською людністю, а й з переважанням інших національностей, то отримані дані можна звести в таку таблицю:

Кількість населених пунктів з переважанням неукраїнської людності

Людність	За даними М. Гуревича, станом на 1 січня 1924 р. ¹⁷	За даними М. Черлунчакевича, станом на 1 березня 1925 р. ¹⁸
росіяни	1769	758
німці	1043	756
поляки	407	321
євреї	200	111
молдавани	148	30 (без АМССР)
болгари	87	56
греки	67	62
чехи	39	21

Бачимо, що за підрахунками М. Черлунчакевича кількість населених пунктів з переважанням представників усіх нацменшин нижча, ніж за даними М. Гуревича. Однак, якщо взяти до уваги міру розбіжностей, то найбільшою вона виявляється серед росіян, євреїв та чехів, найменшою, — серед греків та поляків. Як покажуть дані перепису 1926 р., навіть ті відомості по росіянах, які навів М. Черлунчакевич, ймовірно, дещо завищені. Адже у його книзі йшлося про наявність 16 районів, у яких російське населення становить більше 50%. І це при тому, що в Донецькій області у національному складі зазначено багато «інших», до яких автор зарахував більше півмільйона «непостійного, прийшлого населення, яке проживає винятково в рудничних та фабрично-заводських поселеннях, розподіл якого за окремими національностями змішав би його з корінним населенням губернії та спотворив би його національний склад». Причому в деяких районах, приміром - Авдотїнському та Макіївському, «інші» становили більше 50%¹⁹. По губерніях розподіл районів з переважанням росіян називався такий: в Харківській губернії — 6, в Донецькій — 4, в Катеринославській — 1, в Одеській — 2, в Полтавській — 1, в Чернігівській — 2²⁰. Зауважимо, що на той час Путивльський район не був приєднаний до УСРР і перебував у складі РСФРР.

Аналізуючи можливість створення національних адміністративно-територіальних одиниць, М. Гуревич відзначав: «В середньому в одному районі проживає 25–30 тис. осіб, а в одній сільраді — 2–3 тис.; тому достатньо наявності в даній місцевості групи населених пунктів з кількістю в декілька тисяч осіб неукраїнської національності, щоб можна було казати про виокремлення особливої сільради відповідної національності; наявність же 15–20 тисяч дає вже можливість виокремити цілий район»²¹. Усього на території УСРР на той час діяло 9 287 рад, із них 9 163 — сільських.

З огляду на те, що чимало етнічних меншин жили хоч і компактними масами, але в сусідстві з іншими етносами, невдовзі керівництво УСРР ухвалило

рішення, якими було зменшено вимоги щодо кількості населення при створенні національних адміністративних одиниць. 29 серпня 1924 р. РНК УСРР ухвалив постанову «Про виділення національних районів та рад»²². Ця постанова є в «Переліку найголовніших постанов Президії ВУЦВК та РНК стосовно національних меншин», який був надрукований в присвяченій 10-й річниці Жовтневої революції книжці з матеріалами Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК²³. Про неї згадував у своїй доповіді на I Всеукраїнській нараді по роботі серед нацменшин Ян Саулевич²⁴. Однак, можливо, вона не вступила в дію до ухвалення подібного рішення у лютому 1925 р. IV сесією ВУЦВК VIII скликання. Таке наше припущення ґрунтується на тому, що у збірнику законів УСРР за 1924 р. ця постанова не була опублікована, без чого формально ухвала не могла набути чинності. Іншим аргументом на користь цієї гіпотези слугує вступна частина ухваленого з цього приводу рішення на сесії ВУЦВК в лютому 1925 р.: «Заслухавши доповідь Центральної Адміністраційно-територіяльної комісії «Про низове районування»... 4 Сесія ВУЦВК 8 скликання постановила...»²⁵ і вже потім зміст самої постанови.

За цією постановою мінімальна необхідна чисельність населення для організації національної сільради ставала вдвічі меншою, аніж для звичайної (відповідно 500 та 1000 осіб). У рішенні ВУЦВК також відзначено: «Йдучи назустріч інтересам трудящих мас з національних меншостей наданням їм права та можливості розвивати свою культуру та мову, визнати за потрібне провадити надалі роботу по створенню окремих національних районів та сільрад, припускаючи зменшення норми щодо кількості населення цих районів до 10 000 мешканців»²⁶.

Широко розгорнута діяльність стосовно створення національних адміністративно-територіальних одиниць певний час не зачіпала російського населення. Адже українізація радянського та партійного апарату просувалася настільки кволо, що говорити про будь-які незручності для російського населення не доводилося. Я. Саулевич з цього приводу на згаданій нараді говорив так: «Що стосується російських адміністративно-територіальних одиниць, то тоді усі апарати та органи місцевої влади ще працювали переважно російською мовою і не було такої необхідності у виокремленні російських рад та районів»²⁷. Більш лаконічно причина тривалої відсутності російський національних адмінодиниць в УСРР пояснювалася у доповіді українського уряду Раді Національностей ЦВК СРСР: «Виокремлення російських рад стало розвиватися у зв'язку з українізацією апаратів ОВКів та РВКів, що до цього працювали російською мовою»²⁸. Подібні аргументи знаходимо і в інших документах. Тому станом на 1 квітня 1925 р., коли на території України вже існувало 98 німецьких, 26 грецьких, 25 болгарських, 19 єврейських, 15 польських, 5 чеських, 1 білоруська сільради, не було жодної російської²⁹.

З часом владна верхівка зрозуміла, що без успіхів українізації (тобто дерусифікації) говорити про успішність запланованого модернізаційного стрибка не доводиться. Тому з 1925 р. почали ухвалюватися рішення про прискорення українізації державних та партійних установ. Активізація українізації співпала з

приїздом в Україну Л.Кагановича, який став її активним провідником. Зокрема, вже 30 квітня 1925 р. було ухвалено постанову «Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату», резолютивна частина якої була досить категоричною: «В усіх державних установах і державних торговельно-промислових підприємствах, що не перейшли на українське діловодство, належить його перевести на українську мову не пізніше як 1 січня 1926 року»³⁰. Посилення українізації дало поштовх для утворення російських національних сільрад — завдяки цьому вони могли не змінювати мову свого діловодства. Перша згадка про доречність виокремлення російських національних районів і сільрад «з компактно розташованою російською нацменшістю», щоправда без вказівки їхньої кількості та часу утворення, нам зустрілася у затвердженому 4 березня 1925 р. плані роботи Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК)³¹. На 1 жовтня 1925 р. було створено вже 69 таких адмін-одиниць³².

У листопаді 1925 р. РНК УСРР та ВУЦВК ухвалили «Тимчасову інструкцію про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою». У цьому документі, з одного боку, гарантувалися права національних меншин, а з іншого, червоною ниткою проходила думка про те, що в УСРР саме українська мова є головною. Показовою для тогочасних процесів є примітка до пункту 5: «Увага. Зносини з вищими органами влади проводяться одною з двох найпоширеніших в окрузі мов (українською або російською), а з 1 січня 1926 р. — українською мовою»³³. Печатки, штампи, обов'язкові постанови райкомів повинні були дублюватися так само двома мовами — українською і національною для тієї чи іншої нацменодиниці.

Ця та подібні настанови призвели до стрімкого збільшення російських нацменодиниць. Приміром, якщо в надрукованих на початку 1926 р. матеріалах українського уряду до Другої сесії ЦВК СРСР з скликання, що відбулася у квітні 1926 р., говорилося про плани організації протягом 1926 р. 90 російських сільрад³⁴, то на 1 березня 1926 р. їх було 119³⁵, 1 квітня — 122, а на 1 жовтня 1926 р. — 312³⁶. Щоправда, остання цифра викликає сумніви. Ймовірно, то була неперевірена інформація, оскільки в інших, пізніших джерелах подається менша цифра. В «Итогах работы среди нацменьшинств» називається 292 російські сільради станом на 1 червня 1927 р. Ця ж цифра, щоправда без прив'язки до точної дати, називається як сумарна для 1927 р. в доповіді А. Буценка на сесії ВУЦВК 1928 р.³⁷ Навіть з урахуванням названих окремо 17 селищних рад цифра в 312 рад, яка названа в постанові I Всеукраїнської наради з роботи серед нацменшин, не узгоджується з іншими даними. Але безсумнівним є те, що з 1926 р. створення національних російських сільрад здійснювалося швидкими темпами.

Формування російських селищних рад теж стартувало із запізненням, причому навіть із більшим, аніж у випадку сільських рад. Так, якщо станом на 1 квітня 1925 р. існувало 19, а на 1 квітня 1926 р. — 52 єврейські селищні ради, то російських на той час ще не було утворено³⁸. Згідно опублікованих у

тогочасних джерелах даних станом на 1 жовтня 1926 р. їх було 17³⁹, а на 1 квітня 1927 р. — вже 49⁴⁰. Заслуговує на увагу думка Н. Малярчук з приводу такого «запізнення»: «Щоб наблизитися до українського селянина, робітникам перш за все треба було українізуватися, тобто оволодіти українською мовою, а виділення робітничих селищ у російські національні адміністративно-територіальні одиниці зупинило б цей процес. Саме тому до 1927 р. робота з виділення російських селищних рад не проводилася»⁴¹.

У рішеннях I Всеукраїнської наради по роботі серед нацменшин відзначалося, що російськими національними адміністративними одиницями охоплено 30,3% усього російського населення і 90% — серед тих росіян, які проживали на селі. Відзначалася потреба збільшити кількість національних російських сільрад (за планом на 1926/27 бюджетний рік — до 351) та необхідність оформити «найближчим часом низку російських районів: Чугуївський, Олексівський, Старовірівський (Харківської округи), Путивльський (Глухівської), Станично-Луганський, Сорокинський (Луганської округи), Ново-Миколаївський (Маріупольської округи) та Кам'янський (Запорізької округи)»⁴². Бачимо, що у порівнянні зі списком М. Черлунчакевича, кількість російських районів суттєво зменшилася, а географія їхнього розташування змінилася.

У цьому документі відзначалося також, що «до цього часу ще не скрізь виокремлено російські національні райони в тих місцевостях, де ця національність проживає компактно»⁴³. Тому ставилося завданням «об'єднання російських сільрад у самостійні райони з російськими райвиконкомками». На відміну від ситуації з іншими етнічними меншинами, де коренізація мала забезпечити їм можливість користування рідною мовою, у випадку з російською меншиною мова йшла про невведення в діловий обіг української мови, тобто захист російської меншості від українізації. Водночас червоною ниткою крізь вказані настанови проходила теза, що «перепис 1926/27 р. дасть більш близьку до істини цифру російського населення»⁴⁴. Це засвідчувало готовність змінити запропоновані плани щодо створення російських національних районів. Тому вказані в постанові конкретні завдання були скориговані після отримання результатів перепису.

Перед тим, як охарактеризувати процес формування російських національних районів, доречно звернути увагу на вирішення проблеми статусу міст із переважаючою неукраїнською людністю. Це питання, як і загалом проблема російської національної меншості як така, також постало у зв'язку з українізацією діловодства. На I Всеукраїнській нараді по роботі серед нацменшин питання про національний статус міст неодноразово піднімалося, однак в ухвалах наради конкретних рішень з цього приводу не було. Невдовзі спочатку у партійному, а потім і в радянському порядку було визнано недоцільність утворення національних (малося на увазі насамперед «російських») міських рад. Зокрема, в опублікованій 19 квітня 1927 р. резолюції ЦК КП(б)У про підсумки українізації відзначалося: «Визнаючи, що найкращим засобом, який найповніше забезпечує інтереси нацменшин там, де вони складають компакту більшість населення, є виокремлення цих районів в окремі адміністративно-територіальні

одиниці, вважати неприпустимим таке виокремлення стосовно міст, навіть у випадку, коли більшість населення неукраїнська, з огляду на те, що міста є економічними, політичними, культурними центрами усієї округи й виокремлення міст призвело б до розриву культурного зв'язку робітничого класу та селянства, що є у переважній своїй більшості українським. Виокремлення міст недоцільно ще тому, що динаміка суспільного розвитку веде їх до українізації за прикладом аналогічного процесу зміни національного характеру міст відповідно національного складу більшості населення країни в Чехії, Угорщині, Латвії та інших країнах»⁴⁵. З огляду на те, що далеко не всі погоджувалися із тим, що росіяни є нацменшиною в Україні, у постанові було прямо відзначено: «До числа нацменшин в Україні відноситься також і російське населення, забезпечення культурних інтересів якого має здійснюватися урівні з іншими нацменшинами»⁴⁶. ВУЦВК та РНК УСРР остаточно розставили крапки над «і» ухваленням «Положення про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» від 6 липня 1927 р.: «Міста та селища міського типу не відокремлюються в національно-територіальні адміністративні одиниці»⁴⁷.

Перепис населення, який відбувся у грудні 1926 р., допоміг з'ясувати, наскільки обґрунтованими були ті чи інші пропозиції, наскільки доречним було надання тому чи іншому району статусу російського національного. У таблиці представлені відомості по тих районах, де росіяни були другою за чисельністю етнічною групою і становили при цьому не менше 40% його населення.

Таблиця 2

Райони УСРР зі значною питомою вагою росіян у складі населення⁴⁸

Назва району	В якій окрузі	Населення всього		Українців у %		Росіян у %	
		разом	сільського	Всього	Сільського населення в районі	всього	Сільські
1	2	3	4	5	6	7	8
Станично-Луганський	Луганська	30 034		10,8		89,0	
Путівльський	Глухівська	67 279	59 280	13,8	15,1	85,4	81,7
Петрівський	Луганська	28 714		24,0		75,8	
Кам'янський	Запорізька	35 244		25,0		73,8	
Сорокинський	Луганська	31 274	16 816	24,1	21,1	71,9	77,6
Чугуївський	Харківська	57 997	43 585	27,4	30,1	71,5	69,5
Терпіннівський	Мелітопольська	20 180		37,1		60,7	
Олексіївський	Харківська	39 610		41,5		58,2	
Мокіївський (Макіївський)	Сталінська	149 319	38 733	37,6	69,2	54,8	25,3

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7	8
Старовірівський	Харківська	34 315		47,3		52,4	
Алчевський	Луганська	55 880	27 461	48,1	60,6	46,1	37,8
Лозовенківський	Ізюмська	31 449		53,9		45,1	
Злинківський	Зінов'ївська	26 952		54,4		44,3	
Велико-Писарівський	Харківська	40 570		56,3		43,5	
Якимівський	Мелітопольська	44 242		47,6		43,1	
Слов'яносербський	Луганська	33 526	32 057	53,3	52,1	42,8	43,9
Михайлівський	Мелітопольська	35 218		54,4		42,7	
Лозово-Павлівський	Луганська	97 983	27 227	50,2	75,8	42,6	19,6
Мар'ївський	Сталінська	65 208	25 448	52,6	87,4	42,2	9,9
Краснолуцький	Луганська	83 087	56 601	52,2	59,7	41,9	34,9
Жовтневий (І) (Покров.)	Куп'янська	25 861		59,1		40,8	
Кирилівський	Харківська	37 083		59,0		40,6	
Буденівський (Н.-Микол.)	Маріупольська	22 640		50,5		40,3	
Петровський	Ізюмська	37 126		59,6		40,1	

Існування окремих колонок для «усього» і «сільського» населення допомагає підтвердити тезу, що основним критерієм здійснення національного районування тоді вважалася достатня кількість етнічного сільського населення. Показовим у цьому сенсі є приклад Макіївського («Мокіївського») району Сталінської округи. За даними М. Черлунчакевича на 1925 р. тут було 37,1% українців та 3,1% — росіян. 58% населення він визначив як «інші», не бажаючи врахуванням національного складу «прийшлого» населення псувати картину національного складу корінного, постійно проживаючого⁴⁹. Під час перепису такої категорії як «інші» вже не існувало. То ж з таблиці бачимо, що росіяни становили 54,8% населення району. Однак серед сільського (за Черлунчакевичем — «корінного») їх було усього 25,3%, тому питання про створення там національного району не ставилося.

Досить часто питання про національно-російське районування порушувалося у тих районах, де, як виявив перепис, відсоток росіян був незначним. Так, згідно матеріалів перепису у складі Хильчанського району росіяни склали 10% населення, тоді як за даними Черлунчакевича цей район мав усі підстави називатися національним — росіян там він нарахував 85,3%. Хоча нами не було проведено спеціального дослідження на предмет виявлення змін адміністративних меж цього району, але сам факт співмірної кількості населення району за обома джерелами (35 089 та 36 086 відповідно⁵⁰), як і відсутність інших, окрім Путивльського (приєднаного від РСФРР) районів, де росіяни склали б біль-

шість, свідчить, що до перепису підрахунки були вкрай приблизними. Відтак, після опрацювання результатів перепису населення 1926 р. подібні клопотання були зняті з порядку денного автоматично.

Як вже зазначалося, в резолюції I Всеукраїнської наради з роботи серед нацменшин була відзначена потреба юридичного оформлення національних районів. 27 лютого 1927 р. ЦАТК при ВУЦВК було надіслано обіжник до всіх окрвиконкомів «У справі оформлення в законодавчому порядку існуючих російських районів», де відзначалося, що ЦАТК, «вважаючи необхідним остаточно розв'язати це питання, просить надіслати списки тих районів Вашої округи, що їх вважають за російські, а також такі матеріали, щоби освітити це питання, головним чином з боку етнографічного (національний склад населення за даними перепису 1926 року) разом з відповідною постановою Президії і Окрвиконкому. Крім того, ЦАТК прохає найближчим часом вивчити й подати на розгляд центру проекти виділення районів з переважною російською національністю, за принципами, що їх встановлено законодавчими органами. Згадані проекти, зокрема щодо встановлення меж районів, слід проробити як з етнографічного, так і з адміністративного, й головне, з економічного боку»⁵¹.

Отже, з тексту документу і з самої його назви зрозуміло, що робота у справі виділення російських районів передбачалася у двох напрямках:

1) уточнення даних про національний склад населення на підставі перепису 1926 року та законодавче оформлення районів, виконавчі комітети яких здійснювали свою діяльність російською мовою на підставі рішень окружних виконавчих комітетів,

2) вироблення проектів виділення районів з переважною російською національністю.

Планувалося закінчити цю роботу до 1 жовтня 1927 р., тобто до початку нового бюджетного року⁵².

У відповідь на цей обіжник до ЦАТК та ЦКНМ протягом першої половини 1927 року надійшли постанови президій окружних виконавчих комітетів про виділення російських національних районів у відповідних округах.

13 січня 1927 р. Харківська Окружна адміністративно-територіальна комісія ухвалила постанову про те, щоб вважати Олексіївський та Чугуївський райони за російські з огляду на те, що по російських сільрадах мешкає більш ніж 50% населення цих районів. У документі наводився також повний перелік сільрад округи, заселених переважно російським населенням⁵³. Забігаючи наперед, відзначимо, що поряд із вказаними вище районами Харківської округи статус національного російського отримав і Старовірівський район, в той час, як постановою окрвиконкому він був віднесений до українських, із зазначенням переліку сільрад, що заселені переважно російським населенням: Дячківська, Мелихівська, Старовірівська I, Старовірівська II, Старовірівська III. Ймовірно, на момент прийняття зазначеної постанови Харківський ОВК ще не мав результатів перепису населення 1926 р., який виявив, що Старовірівський район мав у своєму складі 52,8% російського населення.

За постановами Президії Запорізького ОВК від 28 квітня та 12 травня 1927 р. законодавчому оформленню як національний російський підлягав Кам'янський район, населення якого за переписом 1926 року становило 34 873 осіб, в тому числі 25 823 росіян, 8 619 українців, 431 осіб інших національностей⁵⁴. (Насправді в переписі дані про кількість населення району дещо різняться від наведених, проте суттєво не впливають на зазначене співвідношення росіян та українців в його межах. Див. табл.2). Одночасно повідомлялося, що за даними перепису 1926 р. можливостей для виділення нових російських районів на Запоріжжі не має, тому більше проектів про виділення російських національних районів подаватися не буде⁵⁵.

Президія Луганського ОВК постановою від 10 червня 1927 р. ухвалила вважати безперечно російськими Сорокинський, Лугансько-Станичний і Петрівський, відсоток російського населення яких складав відповідно 71,99%, 89,38% та 75,99%. Цією ж постановою ухвалювалось рішення вважати за національно російський Алчевський район, у той час як його відносно більшість становило українське населення (48%), російське населення становило 46,8%, представники інших національностей — 5,5%. Як аргумент висувався той факт, що «українського населення незначна більшість і що інші національності розуміють більш руську мову». Подібні міркування відобразилися і у визначенні статусу Лозово-Павлівського та Красно-Луцького районів з українським населенням 51,76% та 52,38% відповідно. Було ухвалено рішення вважати вказані райони українськими, «але приймаючи на увагу незначну більшість українського населення, те, що в ці райони весь час в'їжджає велика кількість робітників РСФРР і що деяка частина українського населення цих районів розмовляє на російській мові — доручити Окрстатбюро, як тільки буде закінчено підрахунок наслідків перепису за рідною мовою, доповісти ОАТК на предмет перегляду цієї постанови». Так само, до з'ясування результатів перепису про розподіл населення за рідною мовою «умовно українськими» пропонувалося вважати п'ять селищних рад Лозово-Павлівського та Успенського районів з незначною більшістю українського населення⁵⁶.

Президія Глухівського окрвиконкому на своєму засіданні від 28 червня 1927 р. ухвалила вважати Путивльський район за російський національний, зазначивши при цьому перелік українських сільрад району. За цілком українські були визнані Шостенський, Понорницький, Тулиголовський райони. За райони переважно українські, але такі, що мають у своєму складі російські національні сільради — Глухівський, Есманський, Новгород-Сіверський, Семенівський та Ямпільський (із зазначенням російських сільрад). Окремо зауважувалося про необхідність вивчити додатково щодо національного складу населення Середино-Будського району та окремих сільрад інших районів⁵⁷.

Подібна робота була проведена і в інших регіонах. В результаті цього на засіданні ЦАТК від 1 липня 1927 р. після обговорення «Постанови ЦКНМ щодо відокремлення національних російських районів» було ухвалено (назви подаються за тогочасним протокольним записом — *авт.*): «Оформити у законодавчому порядку як національні російські такі існуючі райони: Путивльський

Глухівської округи, Каменський Запорізької округи, Петровський, Сорокинський, Станично-Луганський Луганської округи, Терпінівський Мелітопольської округи, Олексієвський, Старовірівський, Чугуївський Харківської округи. Вважати за необхідне надалі провадити роботу щодо відокремлення національних російських районів у місцевостях з компактним російським населенням, припускаючи можливість внесення змін у разі необхідності у районів та округові межі»⁵⁸. 12 липня 1927 р. на засіданні президії ВУЦВК «за висновком ЦАТК та ЦКНМ» ухвала про утворення цих національних районів була підтверджена⁵⁹. Водночас була зазначена і необхідність подальшої роботи у цьому напрямку⁶⁰.

Таким чином, утворення перших російських національних районів здійснювалося у наявних адміністративних межах районів, основна сітка яких склалася у 1923 р., а потім дещо змінювалася — переважно з економічно-адміністративних, а не національних мотивів, — протягом наступних трьох років. Єдиний виняток становить Терпіннівський район (назву подаємо за 33 УСРР — *авт.*), однак це пов'язано з національним чинником при створенні суміжного району. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 11 червня 1924 р. «Про виділ районів Катеринославщини з переважною німецькою людністю» Пришибський район, який після районування 1923 р. складався з двох колишніх волостей — Пришибської та Терпіннівської, було розділено на два. Відповідно кожен район складався з однієї колишньої волості⁶¹. Цю постанову свого часу не досить уважно проаналізував В. Мазур, який, спираючись на її зміст твердив про існування як національних німецьких Пришибського та Терпіннівського районів⁶². Формальні підстави для цього йому надав нечітко виписаний текст постанови, у якому окремим рядком не було зазначено, які з названих районів були німецькими. Однак після більш ретельного вичитування постанови беззаперечним є такий висновок — лише в одному з цих районів «німецька людність» складає більшість населення. І таким був Пришибський район. Увагу цьому твердженню ми приділяємо насамперед з тієї причини, що на працю В. Мазура як одну з перших з цієї тематики нерідко посилаються інші дослідники, іноді тиражуючи його помилку. Тож зроблений у нашому дослідженні акцент на тому, що Терпіннівський район ніколи не був німецьким, а під час свого утворення не мав якого-небудь спеціального національного статусу, є далеко не зайвим.

Аналіз документальних джерел, серед яких рішення про утворення в 1923 р. Пришибського району у складі двох волостей, названа постанова про їх розділення, а також біжучі постанови про зміну адміністративно-територіального поділу в 1924–1926 рр., дає змогу стверджувати, що межі Терпіннівського району від 11 червня 1924 р. до Всесоюзного перепису населення не зазнали змін. Ще одним підтвердженням незмінності його адміністративних меж слугує та обставина, що, як демонструє табл. 1, цей район, на відміну від інших з переважаючою російською людністю, мав населення значно менше середнього по Україні. Приміром, — в 1,4 рази менше ніж наступний за кількістю населення російський район (Петрівський Луганської округи). Але, оскільки питання про російські національні райони постало пізніше, то і Терпіннівський район статус

національного отримав одночасно з більшістю інших. Виявити його російський склад допоміг перепис 1926 року. На час утворення Терпіннівського району як окремої одиниці (червень 1924 р.) підкреслювати його спеціальний національний статус не було жодної потреби, оскільки, як вже зауважувалося вище, на той час навіть у переважній частині українських, тобто «звичайних» районів діловодство велося російською мовою.

Разом із Терпіннівським районом як національний російський було виокремлено ще один, не згадуваний у резолюції I Всеукраїнської наради з роботи серед нацменшин, район — Петрівський (Луганської округи). Натомість виявилось, що в Новомиколаївському (на той час вже Буденнівському) районі більшість у його тогочасних межах становили українці, а, отже, підстав для надання йому національно-російського статусу не було.

Оскільки названі у постанові президії ВУЦВК від 12 липня 1927 р. райони отримали статус російських національних, вважаємо за доречне надати більш детальні відомості про їх національний та кількісний склад (див. табл. 3).

Таблиця 3

Чисельність та національний склад людності російських національних районів (за сільрадами)⁶³

	Сільради	Населення разом	Українці	Росіяни	Інші
1	2	3	4	5	6
Путивльський район Глухівської округи (без міського населення)					
1.	Берюхівська	2664	18	2646	-
2.	Білогалицька	2097	-	2090	7
3.	Бувалинська	1715	-	1715	-
4.	Боярсько-Лежачів.	2169	814	1355	-
5.	Бережнівська	589	9	580	-
6.	Бунякинська	1204	-	1204	-
7.	Весела	1368	3	1365	-
8.	Волинцівська	1209	6	1203	
9.	Вязенська	805	795	10	
10.	Воронівська	1579	6	1571	
11.	Вшівська	1740	1655	85	
12.	Горківська	768	-	768	
13.	Зинівська	1229	3	1226	
14.	Ілліно-Суворівська	853	4	849	
15.	Калищанська	1100	-	1100	
16.	Кардашівська	832	-	832	
17.	Князево-Кацачан.	2528	9	2519	
18.	Лінівська	2906	9	2897	

1	2	3	4	5	6	
19.	Малушинська	1189	17	1140	32	
20.	Манухівська	1759	56	1703		
21.	Мачулищанська	1818	11	1784	23	
22.	Ново-Ганчарська	1668	7	1657	4	
23.	Новоселівська	530	10	520		
24.	Новослобідська	3813	306	3505	2	
25.	Ново-Шарпівська	858	581	277		
26.	Пищиківська	1060	4	1056		
27.	Почепцівська	1240	16	1224		
28.	Плахівська	996	-	996		
29.	Погарицька	796	-	796		
30.	Прудівська	1150	1086	64		
31.	Ревякинська	1720	-	1717	3	
32.	Скунсівська	1608	1595	13		
33.	Спацинська	555	388	167		
34.	Сиром'ятинська	1342	6	1331	5	
35.	Стрільницька	1902	304	1598		
36.	Іцьківська	1105	4	1101		
37.	Ховзівська	1577	1551	26		
38.	Чаплицька	1113	-	1113		
39.	Чорнобрівська	1142	-	1142		
40.	Шулешівська	756	84	672		
41.	Юр'ївська	1383	7	1383	3	
42.	Ящинська	838	--	838		
	Всього	кількість осіб	59273	9364	49838	79
		у %	100	15,8	84,08	0,12
Кам'янський район Запорізької округи						
1.	В.-Знаменська	17518	206	17072	240	
2.	Водянська	8090	7990	72	28	
3.	Кам'янська	9265	423	8679	163	
	Всього	кількість осіб	34873	8619	25823	431
		у %	100	24,72	74,05	1,23
Петрівський район Луганської округи						
1.	Бахмутівська	3212	-	3212	-	
2.	В.-Богданівська	2256	62	2194	-	
3.	В.-Чернігівська	4735	14	4717	4	
4.	Войтівська	693	693	-	-	
5.	Лашинівська	1916	10	1901	5	
6.	Михайлівська	974	974	-	-	

Продовження таблиці 3

1	2	3	4	5	6	
7.	Ново-Богданівська	2421	1	2421	-	
8.	Передільська	1259	21	1233	5	
9.	Петрівська	4097	4017	70	10	
10.	Райгородська	3561	18	3543	-	
11.	Старо-Айдарська	2649	135	2510	4	
12.	Щастинська	930	916	12	2	
	Всього	кількість осіб	28703	6861	21813	30
		у %	100	23,9	76,0	0,1
Сорокинський район Луганської округи						
1.	Більш.-Лозька	2293	435	1842	16	
2.	Більш.-Суходільська	1510	-	1510	-	
3.	В.-Дуванська	1162	30	1117	15	
4.	В.-Герасимівська	1699	-	1693	6	
5.	Деревеченська	1053	164	889	-	
6.	Ізваринська	838	3	827	8	
7.	Ізваринська	173	15	120	38	
8.	Ново-Олександрів.	2467	2413	52	2	
9.	Попівська	940	-	938	2	
10.	Сорокинська	2536	362	2056	118	
11.	Талівська	1961	76	1860	25	
	Насел. різних сел.	184	48	117	19	
	Всього	кількість	16816	3546	13021	249
		у %		21,09	77,43	1,48
Станично-Луганський район Луганської округи						
1.	Болотинська	742		742	-	
2.	Валуйська	2239	6	2218	15	
3.	Верхньо-Ольхівська	1063	-	1063	-	
4.	Верхньо-Минчинська	1952	-	1952	-	
5.	Верхньо-Теплинська	2075	1	2070	4	
6.	Верхньо-Чугинська	2076	13	2062	1	
7.	Верхньо-Герасимів.	1469	-	1460	9	
8.	Верхньо-Платинська	1994	-	1994	-	
9.	Красноталівська	922	918	-	4	
10.	Комишинська	1528	-	1528	-	
11.	Колесниківська	844	-	844	-	
12.	Кр-Деркульська	2248	1612	634	2	
13.	Нижньо-Герасимів.	1150	-	1150	-	
14.	Нижньо-Ольхівська	1538	-	1538	-	
15.	Нижньо-Теплинська	1704	48	1656	-	

1	2	3	4	5	6	
16.	Олександрівська	1401	504	887	10	
17.	Петрівська	1492	-	1492	-	
18.	Станично-Луганська	3473	23	3438	12	
19.	Насел. різних сел	124	9	111	4	
	Всього	кількість	30034	3134	26839	61
		у %	100	10,44	89,36	0,2
Терпіннівський район Мелітопольської округи						
1.	Богданівська	3722	1600	2100	22	
2.	Н.-Богданівська	2230	1265	738	227	
3.	Спаська	1855	409	1438	8	
4.	Тамбовська	1028	1	1027	-	
5.	Терпіннівська	5840	2095	3674	71	
6.	Троїцька	2685	831	1834	20	
7.	Хведорівська	2761	1800	867	93	
8.	Насел. інших сел.	60	21	39	-	
	Всього	кількість	20181	8022	11717	441
		у %	100	39,75	58,06	2,19
Олексіївський район Харківської округи						
1.	Берецька	9928	346	9580	2	
2.	Булацелівська	501	501	-	-	
3.	Верх.-Бишкінська	4887	8	4879	-	
4.	Верх.-Орельська	2578	2546	29	3	
5.	Грушинецька	1071	1066	5	-	
6.	Ефремівська	2074	167	1902	5	
7.	Закутянська	4330	4289	28	13	
8.	Мар'ївська	617	549	61	7	
9.	Маслівська	942	163	746	33	
10.	Миронівська	2372	2356	15	1	
11.	Олексіївська	6215	693	5487	35	
12.	Русавська	2606	2543	47	16	
13.	Сивашівська	1489	1345	116	28	
	Всього	кількість	39610	16572	22895	143
		у %	100	41,82	57,77	0,36
Старовірівський район Харківської округи						
1.	Ведмедівська	1322	1306	3	13	
2.	Власівська	2452	1909	540	3	
3.	Дячківська	1500	26	1474	-	
4.	Караванська	4717	4706	9	-	
5.	Лозівська	2909	2903	6	-	

Закінчення таблиці 3

1	2	3	4	5	6	
6.	Мелихівська	5056	9	4990	57	
7.	Парасковенківська	3630	3623	7	-	
8.	Семенівська	1330	1321	3	6	
9.	Старовірівська I	3597	183	3397	17	
10.	Старовірівська II	3775	30	3745	-	
11.	Старовірівська III	3956	170	3786	-	
	Всього	кількість	34244	16186	17960	96
		у %	100	47,27	52,45	0,28
Чугувівський район Харківської округи						
1.	Введенська	3650	496	3148	6	
2.	Гнилицька	2316	2313	3	-	
3.	Граківська	2863	379	2483	1	
4.	Задорожанська	4809	6	4802	1	
5.	Іванівська	764	12	751	1	
6.	Кам'яно-Ярузька	3568	-	3568	-	
7.	Коробчанська	4484	106	4378	-	
8.	Кочетівська	1646	87	1545	14	
9.	Малинівська	6980	6842	82	56	
10.	Маслівська	1311	1294	8	9	
11.	Неїлівська	1023	-	1021	2	
12.	Ново-Гнилицька	1283	411	872	-	
13.	Ново-Покровська	2942	47	2893	2	
14.	Осипово-Калмиц.	168	51	109	8	
15.	Старо-Покровська	2168	209	1928	31	
16.	Таганівська	721	721	-		
17.	Тетлазька	2815	27	2788	-	
	Всього	кількість	43511	13001	30379	131
		у %		29,88	69,82	0,3

Розподіл населення сілрад за національною ознакою дає змогу створити об'єктивну національно-демографічну картину новоутворених російських національних районів. Насамперед слід відзначити, що в них не було скільки-небудь вагомого представництва інших, окрім росіян та українців, національностей — лише в Н-Богданівській сілраді Терпіннівського району кількість «інших» становила більше 10% усього населення, а в самому районі відповідний показник становив 2,19% і був найвищим серед інших таких адміністративних одиниць. Впадає в око також та обставина, що сілради, в межах яких у значної частини населення проходило усе життя, були, як правило, мононаціональні. Так, прикладом, у Кам'янському та в Петрівському районах не було жодної сілради, у якій би друга за кількістю національність становила б більше 10% її населення, а

загалом таких сільрад у восьми районах (без Терпіннівського) було 16 (з 127), причому лише в трьох із них — Боярсько-Лежачівській, Ново-Шарпівській (Путивльського району), Олександрівській (Станично-Луганського району) частка другої за чисельністю національності сягала хоча б половини першої. Натомість зовсім іншим було становище в Терпіннівському районі: із семи сільрад лише в одній (Тамбовській) населення було мононаціональним, у трьох (Спаська, Троїцька, Федорівська) менше за кількістю населення значно перевищувало вказаний вище 10% рубіж від загального, а ще в трьох (Богданівська, Нижньо-Богданівська і Терпіннівська) — менш чисельна національність перевищувала 50% від більш чисельної. Ймовірно, саме строкатість етнічного складу Терпіннівського району зумовила ту обставину, що він не фігурував серед національних (чи потенційно національних) російських районів до з'ясування результатів перепису 1926 року.

Вище вже зазначалося, що оформленням у законодавчому порядку 9-ти національно-російських районів крапка у цій справі не ставилася. Після деякого «затишшя», викликаного виконанням постанови ЦВК СРСР від 20 серпня 1927 р. про припинення на час із 1 вересня 1927 р. до 1 жовтня 1928 р. робіт по районуванню та взагалі всяких змін в адміністративно-територіальному поділі округових і районних меж⁶⁴, вона продовжилася. У черговому обіжнику ЦКНМ до президій округових виконавчих комітетів «Про обслуговування російського населення» від 5 червня 1928 р. серед першочергових завдань знову висувалося «намічення місцевостей, де можуть бути відокремлені сільські та селищні ради з переведенням в них справ російською мовою; в тих місцевостях, де скупчено декілька російських рад, обміркувати питання про відокремлення російських районів»⁶⁵.

Наприкінці червня 1928 р. до ЦКНМ надійшла пропозиція від Полтавського округового виконавчого комітету про створення в окрузі російського національного району шляхом виокремлення п'яти російських сільрад⁶⁶. У пропозиції Полтавського окрвиконкому використовувалися результати перепису, але була вказана кількість лише російського населення. Надісланий документ ми оформили вигляді у таблиці 4. При цьому для повноти картини були використані відомості з перепису, які не були вказані у пропозиції полтавських працівників (кількість українців та населення загалом по вказаним сільрадам), але добре відомі з інших джерел.

Як видно з таблиці, національний склад та загальна кількість населення зазначених сільрад Полтавської округи справді давали підстави для утворення російського національного району. Відповідно, на засіданні ЦКНМ 30 червня було ухвалено рішення «щоби роботу цю було проведено прискореним темпом»⁶⁷. Проте в даному випадку вирішальним фактором стало географічне розташування російських сільських рад і, відповідно, економічна доцільність утворення такого району. Після детального розгляду ЦАТК запропонований проект було відхилено з наступним висновком: «Приймаючи на увагу, що російські сільради розкидані на віддаленості майже 50-ти км й що відокремлення російського району утворить черезсумжність території Красноград-

ського та Зачепилівського районів, вважати організацію національного російського району на терені Полтавської округи за недоцільне. У зв'язку з цим просити ЦКНМ та Полтавський Окрвиконком звернути особливу увагу на нормальне обслуговування російського населення, що проживає на терені Полтавської округи»⁶⁸.

Таблиця 4

Етнічний склад 5 сільрад, які Полтавський окрвиконком запропонував виділити в російський національний район»⁶⁹

Сільради	Населення разом	Українці	Росіяни
Зачепилівський район			
Залинейнівська	3038	50	2979
Леб'язька	4296	269	4015
Русько-Орчиківська	3597	86	3510
Червоноградський район			
Берестовенська	6487	380	6080
Піщанська	6973	390	6561
Всього	24391		23145

Протягом серпня 1928 р. ЦАТК розглядалося питання про створення російського національного району в Ізюмській округі. На користь створення такого району свідчила наявність у ній 21-ї російської сільради з кількістю населення відповідної національності 48 960 мешканців, тобто 91,1% населення сільрад⁷⁰. 17 з 21 російської сільради були розташовані в 4-х суміжних між собою районах — Лозовенківському, Балаклеєському, Петровському та Андріївському. Однак після вивчення питання Ізюмський окружний виконавчий комітет відмовився від створення нового району, мотивуючи своє рішення тим, що «утворення окремого національно-російського району приведе до розриву 4-х районів, проходячи через них вузькою довгою полосою і примусе перевести перерайонування майже всіх районів округи, що безумовно являється в сучасних умовах неможливим і недоцільним. Крім того зазначений район не буде мати так з економічного боку, як і з адміністративного районного центру, тому що до с. Лозовеньки російські сільради не мають економічного тяжіння». На прохання секретаріату ЦАТК Ізюмським ОВК було представлено три варіанти утворення району та надано характеристики більш-менш значних населених пунктів, які могли б стати райцентром новоствореного району. Однак жоден з можливих варіантів не видався владним органам округи задовільним. Зазначимо, що про можливість внесення змін в округові межі не йшлося.

Як показала практика організації останнього з новостворених російських національних районів — Велико-Писарівського, — питання округових меж було

вагомою перепоною для таких дій. Початок розгляду питання про створення цього російського національного району поклала доповідна записка Сумського окрвиконкому від 20 серпня 1927 р. до ЦАТК про доцільність об'єднання 6-ти національних російських сільрад Тростянецького й Славгородського районів Сумської округи з 14-ма російськими сільрадами Велико-Писарівського та Кириківського районів Харківської округи для утворення російського нац-району⁷¹. Президія Харківського ОВК на засіданні від 12 вересня 1927 р. відхилила запропонований проект, зважаючи на те, «що серед залюднених пунктів цих російських сільрад нема жодного пункту, який би за своєю величиною або економічною міцністю міг би бути за районів центр; ... що єдиним містом, де міг би бути районів центр є тільки село В. Писарівка, але неможливо тому, що В. Писарівка є суто українське село; що організація окремого російського району з російських сільрад В. Писарівського та Кириківського районів потягне за собою розформування цих двох районів, причому розподіл українських сільрад В. Писарівського району доцільно переведений не може бути; що всі сільради з російським населенням так у В. Писарівському й Кириківському районах, як і в Тростянецькому та Славгородському виділені в окремі російські сільради...»⁷². Вдруге ініціатором розгляду означеного проекту виступила ЦАТК⁷³. На засіданні Президії від 29-30 серпня 1928 р. Харківський окрвиконком ухвалив «згодитися з проектом ЦАТК щодо організації російського району зі складу частини Вел.Писарівського та Кириківського районів Харківської округи й Тростянецького та Краснопільського районів Сумської округи» (*Славгородський район на той час вже розформували — авт.*). Але визначальною у даній постанові Президії Харківського ОВК була ремарка: «Не заперечувати проти переходу нового російського району до складу Сумської округи»⁷⁴. Таке вирішення питання не зовсім влаштувало Сумський ОВК. Його позиція була зафіксована у протоколі засідання окружної адмінтеркомісії від 22 вересня 1928 р.: «Беручи до уваги те, що нацсільради Харківської округи складають населення 35 000, а сільради Сумської округи — населення 12 000 чол., звідси видно, що населення в більшості тяготеє до Харківської округи, а тому районний центр доцільніше утворити в Харківській окрузі»⁷⁵.

Отже, основними чинниками відмов у вирішенні питання про створення нових районів були географічна та економічна недоцільність зміни наявних районних меж, відсутність населеного пункту, який міг би виконувати функції районного центру, а також межі округ: на зміну кордонів округ влада так і не пішла до часу їх ліквідації. Однак це зовсім не означало, що про питання «забули». З переходом на двоступеневу систему АТП (центр — район) до нього знову повернулися. Створення російського національного району, що мав охопити суміжні російські сільради Харківської та Сумської округ, відбулося згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» від 2 вересня 1930 р. В тій її частині, що стосувалася змін адміністративно-територіального поділу тепер вже «колишньої» Харківської округи, визначався склад сільрад Велико-Писарівського району: «к) Кириківський район розформувати з віднесенням сільрад: ... Доб-

ренської, Катанської, Кам'янецької, Салдатовської, Ницахської, Дернівської, Березівської та Будянської до складу Велико-Писарівського району. л) перелічити Верхньо-Пожнянську та Порозчанську сільради Краснопільського району Сумської округи й Верхньо-Люджанську, Люджанську, Пісочинську та Полянську сільради Тростянечного району Сумської округи до складу Велико-Писарівського району Харківської округи. м) вважати Велико-Писарівський район Харківської округи за національно-російський»⁷⁶.

Слід визначити, чи були об'єктивні підстави для віднесення Велико-Писарівського району до статусу національного російського. Для цього порівнюємо те, що «було», з тим, що «стало». Хоча кількість населення за 3 роки змінилася, пропорційність представлення етнічних груп у сільських районах залишилася приблизно такою ж. До того ж саме результати перепису 1926 року бралися за основу при наданні Велико-Писарівському району статусу російського національного. Тому кількість та національний склад сільрад у таблиці 5 зазначено за результатами перепису 1926 р.⁷⁷.

Таблиця 5

Національний склад Велико-Писарівського району до і після реорганізації від 2 вересня 1930 р.

1	Сільради	Населення разом (100%)	Українці		Росіяни		Інші	
			4	5	6	7	8	9
Велико-Писарівський район до реорганізації								
1	Бирдино-Йван.	590	585		-		5	
2	Братенецька	684	684		-			
3	В.-Писарівка	8529	8277		108		13	
4	Вольнівська	4186	11		4173		2	
5	Дмитрівська	263	51		212			
6	Іздецька	1553	18		1535			
7	Крамчанська	1604	39		1564			
8	Лугівська	1370	3		1367			
9	Лукашівська	695	639		56			
10	Олександрівська	1055	909		146			
11	Пожнянська	3175	499		2674			
12	Попівська	3613	3605		8			
13	Росошанська	1380	1380		-			
14	Сидоро-Ярузька	1184	18		1166			
15	Станичнинська	552	552		-			
16	Стрілецько-Пушк.	1061	6		1045			
17	Тарасівська	3447	33		3410			
18	Шевченківська	804	804		-			
19	Ямненська	4853	4853		-			

Закінчення таблиці 5

1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Всього до реорганізації:	40598	22966	56,57%	17464	43,02%		
	Приєднано від Кириківського району колишньої Харківської округи							
	Березівська	756	756		-			
	Будянська	662	662		-			
	Дернівська	2765	316		2451			
	Добринська	3339	12		3322		5	
	Каминецька	2065	15		2052			
	Катанська	2350	7		2343			
	Ницахська	2391	219		2185			
	Салдатська	2788	27		2750			
	Приєднано від Краснопільського району колишньої Сумської округи							
	Верхо-Пожнянська	1783	4		1778			
	Порозчанська	1589	5		1583			
	Приєднано від Тростянецького району колишньої Сумської округи							
	Верх.-Люджанська	1889	183		1703		3	
	Люджанську	2066	149		1917			
	Печинська	2680	80		2600			
	Полянська	2492	22		2467			
	По новоприєднаним сільрадам	29615	2457	8,3%	27151	91,7%		
	Всього після реорганізації	70213	25423	36,21%	44615	63,54%		

Таким чином, після реорганізації Велико-Писарівський район, незважаючи на те, що районний центр містився у суто українському селі, перетворився на національний російський, у складі якого більше 60% становили етнічні росіяни. Цей район став останнім серед утворених в міжвоєнний період російських національних районів. Цікава деталь: незважаючи на перетворення Велико-Писарівського на національно-російський, загальна їх кількість (9) не змінилася, адже цією ж постановою Петропавлівський (Петровський) район колишньої Луганської округи приєднувався до Станично-Луганського, а центр цього об'єднаного району переносився до села Верхне-Тепле і, відповідно, район отримував нову назву — Верхне-Теплівський (назва подається за Збірником законів та розпоряджень — *авт.*)⁷⁸. Надалі нові російські національні райони вже не створювалися, натомість межі існуючих та їх кількість неодноразово зазнавали змін, що, зрозуміло, впливало на їх «національне обличчя». Зокрема, цією ж постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. внаслідок розформування Таранівського району колишньої Харківської округи посилювався «російський» характер Старовірівського району: до нього було приєднано Охочанську сільраду⁷⁹, у складі якої, за даними перепису 1926 р., із 9 935 жителів

росіянами були 7 849 осіб⁸⁰. Однак ця та інші наступні зміни територіального наповнення російських національних районів вже не є предметом аналізу цієї праці.

Підведемо підсумки. Головною ознакою національних районів було запровадження діловодства рідною для більшої частини населення мовою. Можливість їх створення була обумовлена висунутим ще у засадничій для політики коренізації постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» положенням, у як якому йшлося про те, що «органи влади користуються мовою більшості населення»⁸¹. Такі дії мали на меті сприяти втягненню широких мас населення у радянське будівництво. Але врахуванням мовних особливостей усі наміри влади і обмежувалися, оскільки сприяти розвитку органічних для тієї чи іншої національності форм організації соціально-економічного та культурного життя в її плани не входило.

На початковому етапі коренізації основна спонuka влади при утворенні національних адміністративно-територіальних одиниць («запровадити національну мову для ...») була неактуальною у випадку з російськими районами, оскільки навіть у більшості «звичайних» районів діловодство тривалий час здійснювалося російською мовою. Тому питання про утворення російських районів постало лише з першими реальними успіхами політики українізації, у ході якої робота державних установ переводилася на мову корінної в межах республіки (в сучасній історіографії вживаним є термін «титульної») національності. Такий поворот відбувся невдовзі після приїзду до України Л. Кагановича. Основним засобом врахування інтересів росіян стало нездійснення мовної українізації у тих чи інших адміністративних одиницях, де етнічні росіяни склали більше половини населення.

Цей засіб вирішення мовної проблеми — «не запроваджувати українську мову» — був врахований при створенні російських нацменодиниць, він був обмежений територією селищних та сільських рад, а також сільськими районами. Щоб усунути потенційну загрозу переведення діловодства на українську мову у тих районах, де росіяни становили більшість, їх треба було юридично оформити. У промовах владних діячів назви таких районів як фактично російських, але ще не оформлених юридично, неодноразово озвучувалися і до ухвалення формального рішення Президії ВУЦВК з цього приводу від 12 липня 1927 р.

Головним критерієм, за яким ухвалювалося рішення про віднесення того чи іншого району до російського національного, було **етнічне походження більшості сільського населення**. Право на такий статус отримали лише ті райони, у складі сільського населення яких росіяни становили абсолютну більшість, тобто перевищувала 50%. Інші чинники, як то переважання «російськомовного населення» (приклади Лозово-Павлівського, Красно-Луцького та Алчевського районів) чи навіть етнічних росіян, але із врахуванням районного центру, що мав міський статус (Макіївський район), не бралися до уваги як критерій для надання тому чи іншому району статусу національного. Перепис

1926 р. дещо скоригував перелік російських районів. Так до російських були віднесені Терпіннівський та Петрівський райони, які не згадувалися як національні під час роботи Першої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин у січні 1927 р., натомість Ново-Миколаївський (Будьоновський чи Буденівський), незважаючи на те, що він неодноразово фігурував як російський, формально такого статусу не отримав.

З наданням районам статусу російських національних у 1927 р. їх адміністративні межі не змінювалися. Більшість цих районів було утворено ще під час здійсненого в 1923 р. районування. Лише створення в 1924 р. Терпіннівського району було викликане національним чинником, але не російським, а, як вже зауважувалося вище, німецьким. Єдиним російським районом, заради утворення якого змінювалися районні межі, став Велико-Писарівський, але це відбулося вже після ліквідації округ.

¹ Якубова Л. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР (20-і — перша половина 30-х рр. XX ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2004. — № 12. — С. 179.

² Гуцало Л.В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка — К., 2007. — 227 арк.; Гуцало Л. Становлення та розвиток системи національного районування в Україні // Волинські історичні записки. Зб. наук. праць. — Т. 1. — 2008. — С. 70–78; Гуцало Л.В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки XX ст. — Житомир, 2009. — 227 с.

³ Калакура О., Гуцало Л. Російська автономія в Україні: перший історичний досвід // Діалог. Історія, політика, економіка. Україна і Росія. — 2002. — № 3. — С. 170–173.

⁴ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т — Донецьк, 2006.

⁵ Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. — К., 1994; Національні меншини України у XX столітті. Політико-правовий аспект. — К., 2000; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у двох частинах. Частина 2. — К., 1997.

⁶ Гуревич М.Ф. Административное районирование Украины // Материалы по районированию Украины. Низовое районирование на 1 января 1924. — Харьков, 1924; Национальный состав Советской Украины. Составлено зам. народного комиссара внутренних дел Н.А.Черлунчакевичем с участием сотрудников НКВД УССР. — Харьков, 1925; Буценко А. Советское строительство и нацменьшинства на Украине. — Харьков, 1926; Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-летию Октябрьской революции. По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. — Х., 1927; Материалы к докладу правительства Украины на Второй сессии Центрального Исполнительного Комитета СССР III созыва. — Харьков, 1926.

⁷ Скрипник М.О. Донбас і Україна // Скрипник Микола. Статті і промови з національного питання. Упор. І. Кошелівець. — Б.м., 1974. — С. 17.

⁸ В.І. Ленін про Україну. — Ч. II. — 1917–1922. — К., 1969. — С. 360.

⁹ Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» // Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 106.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. — С. 107.

¹² Там само. — С. 108.

¹³ Декрет РНК «Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ». 23 липня 1923 р. // Збірник законів УСРР. — 1923. — С. 430.

¹⁴ Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» // Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 106–107.

¹⁵ *Гуревич М.Ф.* Административное районирование Украины // Материалы по районированию Украины. Низовое районирование на 1 января 1924. — Харьков, 1924. — С. 7.

¹⁶ Национальный состав Советской Украины. Составлено зам. народного комиссара внутренних дел Н.А. Черлунчакевичем с участием сотрудников НКВД УССР. — Харьков, 1925. — С. 85–93.

¹⁷ *Гуревич М.Ф.* Административное районирование Украины... — С. 7.

¹⁸ Складено за: Национальный состав Советской Украины. Составлено зам. народного комиссара внутренних дел Н.А. Черлунчакевичем с участием сотрудников НКВД УССР. — С. 85–114.

¹⁹ Национальный состав Советской Украины. Составлено зам. народного комиссара внутренних дел Н.А. Черлунчакевичем... — С. 15.

²⁰ Там само. — С. 67–80.

²¹ *Гуревич М.Ф.* Административное районирование Украины... — С. 9.

²² *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.): Дис... канд. іст. наук. — С. 79; *Якубова Л.* Національне адміністративно-територіальне будівництво в (20-і — перша половина 30-х рр. XX ст.) — С. 190.

²³ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-летию Октябрьской революции. По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. — Х., 1927. — С. 97.

²⁴ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — 8–11 января 1927 г. — Харьков, 1927. — С. 28.

²⁵ Про низове районування // ЗЗ УСРР. — 1925. — Ст. 99.

²⁶ Там само.

²⁷ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств... — С. 28.

²⁸ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине... — С. 29.

²⁹ Там само.

³⁰ Витяг з Постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 57–58.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 83.

³² Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств... — С. 181.

³³ Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою».

Листопад 1925. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 60.

³⁴ Материалы к докладу правительства Украины на Второй сессии Центрального Исполнительного Комитета СССР III созыва. — С. 193.

³⁵ Буценко А. Советское строительство и нацменьшинства на Украине. — Харьков, 1926. — С. 16.

³⁶ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств... — С. 181.

³⁷ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине... — С. 29; Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР (тези доповіді тов. Буценка). — Харків, 1928. — С. 17.

³⁸ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине... — С. 21.

³⁹ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств... — С. 181.

⁴⁰ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине... — С. 21.

⁴¹ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.): Дис... канд. іст. наук. — С. 81.

⁴² Постановления. По русской секции // Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств... — С. 181.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Резолюция ЦК КП(б)У об итогах украинизации// Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине... — С. 65–66.

⁴⁶ Там само. — С. 65.

⁴⁷ «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — Т. 1. 1917–1941. — К., 1963. — С. 319.

⁴⁸ Складено за: Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року. Національний склад, рідна мова та письменність населення. — Харків, 1928.

⁴⁹ Национальный состав Советской Украины. Составлена зам. народного комиссара внутренних дел Н.А. Черлунчакевичем с участием сотрудников НКВД УССР. — Харьков, 1925. — С. 72.

⁵⁰ Там само. — С. 80. Див наведену таблицю.

⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 2522. — Арк. 4.

⁵² Там само.

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 2565. — Арк. 29–31.

⁵⁴ Там само. — Арк. 24, 27.

⁵⁵ Там само. — Арк. 27.

⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 2545. — Арк. 144; Спр. 2565. — Арк. 32.

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 425. — Арк. 92.

⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 1890. — Арк. 30.

⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 1761. — Арк. 293.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Постанова ВУЦВК та РНК УСРР Про виділ районів Катеринославщини з переважною німецькою людністю// 33 УСРР. — 1924. — Ст. 130.

⁶² Мазур В.М. Створення національних адміністративно-територіальних одиниць в Україні у 1920-х роках // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє. Зб. наук. праць. — К., 1999. — С. 191–192.

⁶³ Складено за: Національний склад населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення. — Харків, 1927. Оскільки джерелом для таблиці 3 є інша, ніж для таблиці 2, книга, то дані дещо різняться. Це викликано по-перше, більш детальним розподіленням населення у випадку з аналізом населення сільрад, а по-друге, у деяких сільрадах незначна кількість осіб нерозподілена за національністю і тому не увійшла до підсумкової таблиці, основою якої є саме такий розподіл.

⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 1761

⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 414. — Арк. 114.

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 2545. — Арк. 135.

⁶⁷ Там само. — Арк. 134.

⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 411. — Арк. 80.

⁶⁹ Таблицю складено за: ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 2545. — Арк. 135; Національний склад населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення. — С. 134, 138.

⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 1.

⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 1 — Оп. 3. — Спр. 2565. — Арк. 11.

⁷² Там само. — Арк. 9.

⁷³ Там само. — Арк. 6.

⁷⁴ Там само. — Арк. 1.

⁷⁵ Там само. — Арк. 3.

⁷⁶ Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1930. — Відділ I. — Ст. 225.

⁷⁷ Таблицю складено за: Національний склад населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення. — С. 159, 160, 168, 170.

⁷⁸ Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1930. — Відділ I. — Ст. 225.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Національний склад населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення. — С. 173.

⁸¹ Там само. — С. 107.